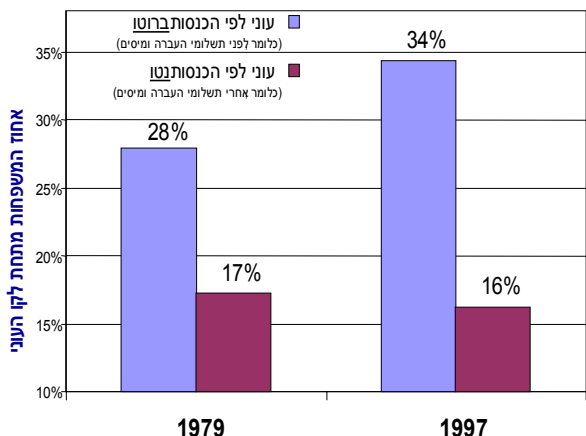

עוני, צמיחה, וחינוך בישראל

מאת דן בן-דוד

הבחירות מאחורינו והדגש העיקרי המוצהר של הממשלה החדשה הינו על הסוגיות הביטחוניות-מדיניות הבערות. מפאת משקלן הרב של סוגיות אלה, נדחק הצידה כל דיון רציני על הסוגיות הקובעות את החוסן הפנימי של המדינה – כפי שנעשה במרבית שנותיה של מדינת ישראל. בזמן שאנו משקיעים את מירב תשומת הלב על הגנה מסכנות מבחוח, אנו עלולים להפסיד את המערכה הפנימית על תוכנה ואופיה של ישראל.

אחוז מכלל המשפחות באוכלוסיה החיות מתחת לקו העוני

מקור הנתונים: המוסד לביטוח לאומי

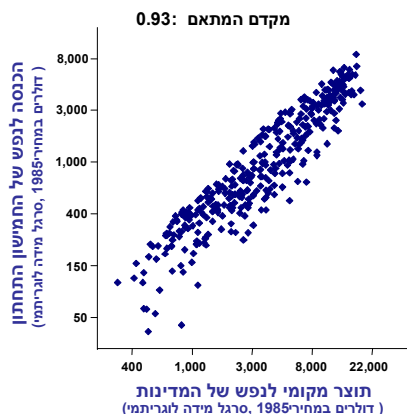
מדינת ישראל של תחילת המילניום מאופיינת על ידי רמת עוני גבוהה ושיעורי צמיחה נמוכים. כאשר מסתכלים על עוני, צריכים להבדיל בין עוני במונחים יחסיים לעוני במונחים אבסולוטים. מדד העוני בישראל, כמו במדינות מערביות אחרות, הינו מדד יחסי. בארץ נקבע קו העוני כמחצית ההכנסה החציונית למשפחה. במשק צומח, ההכנסות גדלות ואיתן עולה גם קו העוני. על פי השוואת ההכנסות ברוטו (כלומר, לפני כניסת מערכת המס ותשלומי ההעברה לפעולה), מספר המשפחות שנפלו מתחת לקו העוני הלך וגדל במהלך העשורים האחרונים. ב-1979, קצת יותר מרבע מהמשפחות בארץ (28%) חיו מתחת לקו העוני. עד 1997, עלה אחוז זה ליותר משליש (34%). אך בזמן שהכנסתם של העניים נפגעה יחסית להכנסת העשירים – כלומר היה גידול באי-השוויון הכלכלי – הכנסתם הריאלית של העניים, הנמדדת על פי כוח הקניה, עלתה.

עוני וצמיחה

הדיאגרמה מראה את הקשר בין ההכנסה הממוצעת של משפחה בחמישון התחתון לבין התוצר לנפש (המשקף את רמת החיים הממוצעת במדינה) על פני שלושת העשורים בין 1967 ו-1997. ניתן לראות בבירור כי קיים קשר חיובי חזק מאוד על פני התקופה כולה בין התוצר לנפש לבין הכנסת העניים.

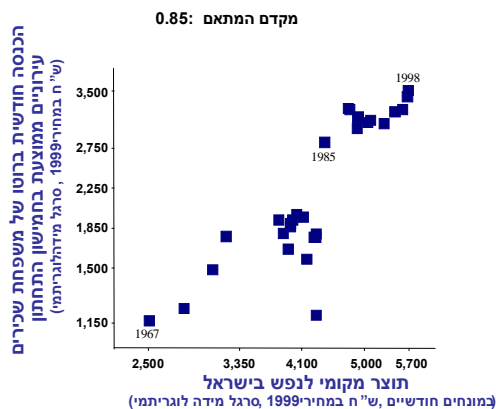
הקשר בין רמת החיים הכללית לבין רמת החיים של העניים

חתך רחב בין מדינות העולם

מקור: Dollar and Kraay (2000), World Bank

ישראל על פני זמן, 1967-1998

מקור: עיבוד נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

כפי שקיים מתאם גבוה על פני זמן בין שיפור ברמת החיים של העניים לשיפור ברמת החיים הכללית בישראל, כך גם קיים מתאם גבוה בחתך רוחב על פני מדינות רבות באותה נקודת זמן. דיאגרמה שהופיעה במאמר שהתפרסם על ידי הבנק העולמי לפני מספר חודשים מראה כי רמת החיים של העניים במדינות עניות הינה נמוכה מרמת החיים של העניים במדינות היותר עשירות.

קצבי צמיחה בתוצר לנפש מ-1973 עד 1999

מדינות ה-G7	צמיחה שנתית	צמיחה מצטברת
ארה"ב	2.1%	76%
יפן	2.4%	92%
גרמניה	1.8%	64%
צרפת	1.8%	60%
איטליה	2.3%	83%
אנגליה	1.9%	64%
קנדה	1.7%	60%
ממוצע	2.0%	71%
ישראל	1.5%	50%

מקור: עמוד נוסף הילפסה המרכזית לסטטיסטיקה ה-OECD

מכאן, ככל שהצמיחה במדינה מדשדשת לאורך זמן, נפגעים לא רק העשירים, אלא גם העניים. משנות החמישים עד 1973, צמיחה מדינית ישראל בקצב, שאילו היה נמשך, היה מביא אותנו לרמת חיים אמריקאית כבר בשנות התשעים. אך מסלול הצמיחה בפועל מאז 1973 נראה שונה למדי. עברנו מצמיחה שנתית של 5.6% בתוצר לנפש בשנים 1950-1972 לשיעורי צמיחה שנתיים של 1.6% בממוצע מ-1973 עד שנת 2000. במקום להתקרב למדינות המייצגות את המעטפת הטכנולוגית – כגון מדינות ה-G7 שהיו עשירות מאתנו ב-1973 – נסוגנו לאחור, עם קצבי צמיחה נמוכים יותר מאלה של כל אחת ממדינות ה-G7.

רשת הביטחון הציבורית

כיצד ניתן להילחם בו-זמנית בתופעה הדו-ראשית של עוני גואה וצמיחה נמוכה על פני עשורים? מדינת ישראל פורסת רשת ביטחון רחבת היקף של העברת כספים לעניים על ידי מערכות מיסוי ותשלומי העברה המקטינים בצורה ניכרת את מימדי אי-השוויון והעוני במדינה. כאשר מתייחסים להכנסות נטו לעומת ההכנסות ברוטו, רואים כי אחוז המשפחות החיות מתחת לקו העוני היה 17% ב-1979 ו-16% ב-1997. ניתן להתווכח אם הרשת רחבה מספיק או רחבה מדי, אך אין ספק שקיומה של רשת ביטחון רצינית לנזקקים מהווה אחת מאבני היסוד החשובות ביותר של חברה נאורה. יחד עם זאת, חשוב מאוד להבדיל בין טיפול בשורש הבעיה לבין טיפול בסימפטומים שלה. תשלומי העברה מקבילים למתן אקמול כטיפול למחלה ממארת. בהתחלה, הטיפול עולה מעט וזה יכול לשכך את הכאבים במקצת. אך ככל שהמחלה מחריפה, הכאבים מתגברים וחייבים לעבור לתרופות יקרות יותר וחזקות יותר. אין ספק שהטיפול נגד כאבים הינו קריטי כבולם חשוב לירידה משמעותית באיכות החיים, אך ברור מהי התוצאה הסופית כאשר מטפלים רק בסימפטומים במקום במקור המחלה.

ככל שאחוז המשפחות החיות מתחת לקו העוני על פי הכנסתן ברוטו הולך וגדל, בזמן שאחוז המשפחות על פי הכנסתן נטו נשאר נמוך וקבוע, כך גם גדל הנטל הכלכלי (מהגדלת מסים ותשלומי העברה). הבעיה היא שהגידול בנטל הכלכלי אינו תורם כלל להקטנת מימדי העוני על פי הכנסות ברוטו – ואלה ההכנסות המייצגות את יכולתן האמיתית של המשפחות לשרוד כלכלית ללא סיוע. זאת ועוד: הנטל הגובר מהווה אבן ריחיים המכבידה מאוד על צמיחת המשק, החוזר כבוזבזת ופוגע ביכולתנו לעזור לעניים שבינינו.

תרומת החינוך במקצועות הבסיסיים

ניתן להלחם בו-זמנית בשורש בעיות העוני והצמיחה על ידי חיזוק אחד המרכיבים המרכזיים המשותף לשתי הבעיות: החינוך. הכוונה אינה להוספת כספים ללא הבחנה אל מערכת החינוך, כי הבעיה אינה כספית אלא בהדגשים של המערכת וביעילותה. החלק של התוצר הלאומי המופנה לחינוך הינו בין הגבוהים בעולם, גם שיחס הגבוה של תלמידים מתוך האוכלוסייה הישראלית נלקח בחשבון – ובכל זאת אנו עדים לאי-שוויון בהכנסות שהינו בין הגבוהים ולצמיחה שהינה בין הנמוכות מבין מדינות המערב. מה קורה כאן?

ציון ממוצע במתמטיקה 1963-64

גיל 13		
675	ישראל	1
673	יפן	2
635	בלגיה	3
552	פינלנד	4
531	גרמניה	5
500	ממוצע	
497	אנגליה	6
466	סקוטלנד	7
447	הולנד	8
439	צרפת	9
395	אוסטרליה	10
372	ארה"ב	11
320	שוודיה	12

מקור: Hanushek (2000)
המבוסס על מבחני IEA מתוקנים

במחקר שהתפרסם במהדורת דצמבר האחרון של אחד מכתבי העת החשובים

בתחום הכלכלה, ה-American Economic Review, הראה כלכלן בשם אריק הניוסק שאמנם הגברת החינוך הינה מרכיב חשוב להגברת הצמיחה (כפי שהראו כלכלנים רבים לפניו), אך החינוך במקצועות הבסיסיים כגון מתמטיקה ומדע הוא זה הנותן את הדחיפה העיקרית להגדלת ההכנסות. על פי הנתונים שפרסם הניוסק, ציוני ילדי ישראל במבחן המתמטיקה בשנים 1963-64 היו הגבוהים ביותר מבין כל 12 המדינות המתועשות שהשתתפו במבחן – וזאת על אף קשייה הכלכליים של המדינה דאז ומימדי קליטת העליה מכל קצבות העולם. זה היה אז, כאשר הצמיחה בישראל היתה בין הגבוהות בעולם.

החינוך הבסיסי בישראל בראיה עולמית

מחקר חדש של TIMSS מ-1999, שהתפרסם לפני מספר חודשים, מגלה מציאות

ישראלית שהשתנתה מקצה לקצה. התוצאות במבחני המתמטיקה והמדע רומזות לא רק

לגבי מקור חשוב למצב העוני והצמיחה הירודים של ישראל – אלא גם לגבי העתיד הבעייתי ביותר המחכה לבוגרי מערכת החינוך הישראלית כאשר יכנסו לשוק העבודה. למען הפשטת ההצגה, מוצגים כאן ממוצעי שתי הבחינות עבור כל מדינה. כפי שניתן לראות מהטבלה, הציון הממוצע של ילדי ישראל נמצא במקום ה-27 מתוך 38 המדינות –

ציון ממוצע במתמטיקה ומדע 1999

כיתות ה'		ציון ממוצע של ילדי המדינה	פער ממוצע של הציונים בתוך כל מדינה (סטית תקן)
1	סינגפור	586	121
2	טאיוון	577	109
3	קוריאה	568	103
4	יפן	565	101
5	הונג קונג	556	97
6	בלגיה	547	97
7	הולנד	543	95
8	הונגריה	542	95
9	סלובקיה	535	93
10	אוסטרליה	533	93
11	קנדה	532	91
12	סלובניה	532	90
13	צ'כיה	530	90
14	פינלנד	528	90
15	רוסיה	528	88
16	אנגליה	517	87
17	בולגריה	515	87
18	ארה"ב	509	87
19	מלזיה	506	86
20	לטביה	504	85
21	ניו זילנד	501	84
	ממוצע	487	84
22	איטליה	486	84
23	ליטא	485	83
24	תאילנד	475	83
25	רומניה	472	82
26	קפריסין	468	82
27	ישראל	467	81
28	מולדובה	464	80
29	מקדוניה	453	79
30	ירדן	439	78
31	טוניסיה	439	78
32	אירן	435	77
33	תורכיה	431	76
34	אינדונזיה	419	75
35	צ'ילה	406	73
36	פיליפינים	345	72
37	מרוקו	330	72
38	דרום אפריקה	259	66

מקור: IEA Third International Mathematics and Science Study, TIMSS1998-1999.

מתחת לכל המדינות המתועשות ומתחת למדינות שהיום עניות מאתנו בהרבה כמו תאילנד ורומניה (בהם התוצר לנפש הינו רק שליש מהתוצר לנפש הישראלי), שמהן אנו מייבאים עובדים. גם למלזיה, מדינה שהינה כל כך עניה שעובדיה מיצרים בגדים תמורת שכר שאף עובד במדינה מערבית מוכן לעבוד תמורתו, ציונים טובים משלנו. אך למרות שהתוצר לנפש במדינות אלה הינו נמוך בהרבה מזה של ישראל, לדור הבא שלהן תהיה יכולת התמודדות אישית טובה יותר מאשר לילדינו בעולם התחרותי העתידי.

אם אין די בכך שהציון הממוצע הנמוך של ישראל מעיד על יכולת כללית ירודה, הפער הממוצע של הציונים בתוך המדינה (הנמדד על ידי סטית התקן) רומז על מקור עתידי חשוב לגידול בפערי ההכנסות בארץ. פערי הציונים בין ילדי ישראל גבוהים יותר מ-34 מתוך 38 המדינות שבמדגם – יותר מאשר בכל המדינות המתועשות וממרבית המדינות המתפתחות. הפערים בינינו גבוהים יותר מפערי הציונים של הילדים האמריקאים על מגוונים הרבים. ואם הזכרנו קודם את רומניה, תאילנד, ומלזיה העניות (היום), אז לא רק שתלמידיהן יודעים יותר במקצועות הבסיסיים, אלא שהפערים בין תלמידיהן נמוכים יותר.

כדי להסיר כל ספק לגבי מימדי המחדל בהוראת שניים מהמקצועות החשובים ביותר בקביעת הכנסתו העתידית של העובד הישראלי, ניתן להשוות את הישגיהם של התלמידים הטובים ביותר בארץ להישגים של התלמידים הטובים ביותר במדינות האחרות. בהשוואת הילדים ב-5% העליונים של הציונים, ילדי ישראל המצטיינים הגיעו למקום ה-23 בלבד – מתחת לממוצע המצטיינים

של שאר המדינות (ומתחת לממוצע המצטיינים של כל המדינות המתועשות). מהקבוצה הזו ייצאו הפרופסורים, המנהלים וקובעי המדיניות העתידיים שלנו ושלהם. היום, האוניברסיטאות וחברות ההיי-טק הישראליות, המאוישות על ידי בוגרי מערכות החינוך של העבר, הינן בין המובילות בעולם. לא צריכים דמיון רב מדי לתאר כיצד יראה העתיד כאן, אם נמשיך במגמה הנוכחית.

השוואה בינלאומית בין ה-5% התחתונים של כל המדינות מדליקה אולי את האור האדום החזק ביותר מבחינת ההשלכות החברתיות. ילדי ישראל החלשים ביותר הגיעו למקום ה-31 מתוך 38 המדינות. מעלינו לא רק החלשים ביותר של ארה"ב, מלזיה, תאילנד ורומניה, אלא גם ילדי אירן, תורכיה, טוניסיה, קפריסין ומדינות רבות אחרות. חשוב להדגיש שהמצב בארץ עוד יותר גרוע מהמשתקף בציונים הנ"ל, משום שבניגוד לשאר המדינות, הושמטה מהמדגם הישראלי אוכלוסייה שלמה של ילדים: הילדים החרדים שידיעתם בתחומים אלה עוד יותר נמוכה משאר האוכלוסייה הישראלית.

ההשלכות

הצמיחה הנמוכה רבת העשורים של מדינת ישראל אינה מקרית, כפי שהגידול הרב-עשורי בעוני ובאי-השוויון אצלנו אינו מקרי. ואם ההווה אינו נראה לכם, קבלתם הצצה אל העתיד המחכה לילדינו. ברור שישנן אורכות חיים רבות במדינת ישראל הדורשות חינוך שישקף את השקפת עולמן. אך אין זה סותר את העובדה שישנו רק שוק כלכלי אחד לכולנו – והכלים הנדרשים להצלחה בו זהים עבור כל אחד מאתנו, ועבור כל אזרח במדינות המתחרות עמנו. הגיע העת להתעשת: מישהו חייב לקחת פיקוד ולעמוד על כך שבת-הספר יספקו חינוך בתחומים הבסיסיים שהינו משופר בהרבה, ושוויוני יותר במידה ניכרת, בכל מערכות החינוך השונות ובכל השכונות והישובים בארץ. אנו חייבים זאת לילדינו.